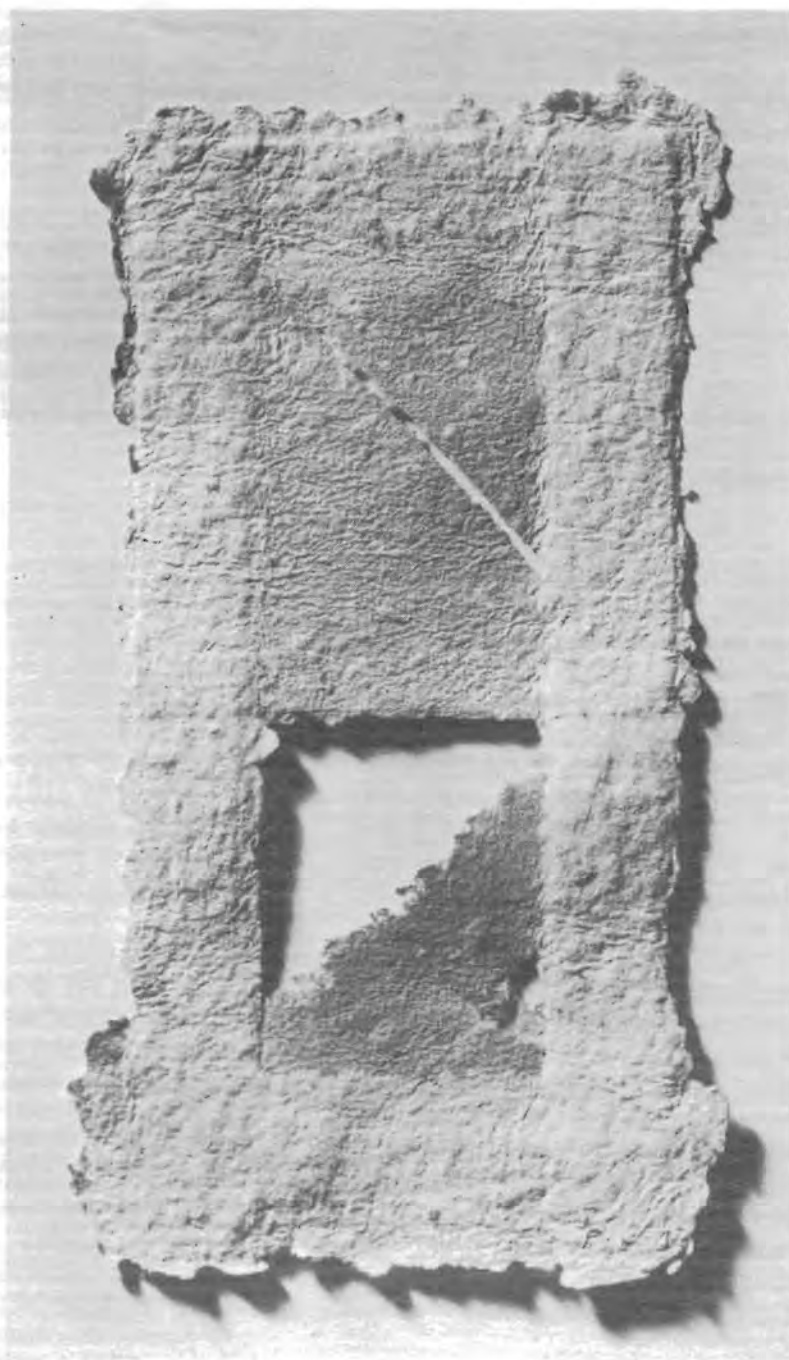

NR-NYTT 4/89

MEDLEMSBLAD FÖR FÖRENINGEN NORDISKA PAPPERSHISTORIKER
BULLETIN OF THE ASSOCIATION OF SCANDINAVIAN PAPER HISTORIANS
MITTEILUNGEN VON DEM VEREIN NORDISCHER PAPIERHISTORIKER

NPH-Nytt. Årg 17, 1989, nr 4

Medlemsblad för Föreningen
Nordiska Pappershistoriker
utkommer med fyra nummer
per år.

Ansv. utg. och redaktör:

Jan Olof Rudén

S:t Eriksgatan 130 C

S-113 43 STOCKHOLM

tel 08-33 83 69

I redaktionen ingår Bo Rudin
och Lars Ljunggren

ISSN 0348-9531

ÄR DU INTRESSERAD AV HANDGJORT PAPPER ELLER AV PAPPERSHISTORIA?

av hantverkstraditionen, av tillverknings-
sättet, av redskapen, av pappersmakarna, av
brukshistoria och bruksmiljö, av den färdi-
ga produkten och dess användning, av vat-
tenmärken, av datering med hjälp av pap-
persegenskaper (särskilt vattenmärken), av
papperskonservering, av konstnärligt bruk
av papper?

GÅ DÅ MED I NPH, FÖRENINGEN NORDISKA PAPPERSHISTORIKER!

Du får då NPH-Nytt, föreningens tidskrift
fyra gånger per år. Du blir då berättigad
att delta i medlemsmöten vartannat år och
träffa likasinnade.

Årsavgift/prenumerationsavgift 1989 för
enskilda medlemmar och hembygdsföreningar
är SEK 80:-, för institutioner SEK 125:-.

Årsavgift 1990 är 90:- resp 130:-.

Betala på föreningens postgirokonto 85 60
71 - 6. Glöm inte att ange avsändare.

Omslag: Bo Rudin: Fontanas japanske kusin, (1982)

Foto: Bo Rudin

Konst av papper eller Kärt barn har inget namn

AV BO RUDIN

Det känns tråkigt att börja en artikel med att tjata om definitioner, men ibland är det nödvändigt. I galleri- och muscivängen har papperskonst i alla tider varit synonymt med konst på papper, dvs konstverk utförda med en pappersyta som mottagare av antingen tryck, målning eller teckning. Den här artikeln kommer att handla om något helt annat, nämligen konstverk framställda direkt av pappersmassa eller på annat sätt manipulerat papper. I brist på annat kan vi kalla det konstpapper.

Att göra sitt eget papper har utvecklats till en ny konststart och många konstnärer har genom att personligen engagera sig i hantverket börjat intressera sig för framställningsprocessen och som följd därav så småningom börjat tillverka massa själva. Genom att samla in fibrer och bearbeta dem; slamma upp fibrerna i vatten för att få pappersmassa; tillverka egna handpappersformer för att göra ark eller använda massan till skulptur eller andra tredimensionella verk. För konstnären är det bara den egna fantasin som sätter gränserna för konstpappret.

På sätt och vis kan man se dagens konstpapper som en fortsättning på det som Braque och Picasso sysslade med i den moderna konstens barndom när de klistrade bitar av tapeter och tidningspapper på sina bilder som delar av kompositionen. En vidareutveckling av dessa tankegångar kunde skönjas i början av 1960-talet, när flera konstnärer började arbeta med ytstrukturen i konstverket. Burri och Tapies med råa, rivna och infärgade tygstycken, Yves Klein med svamp samt Fontana med snitt i duken.

Ungefär samtidigt började de första experimenten med konstpapper i USA och Europa. Det handgjorda papperets möjligheter som konstnärligt medium går upp för fler och fler och så småningom uppstår en helt ny konststart. En konststart där man visserligen

använder papper, men inte som underlag utan som ett självständigt medium.

För många konstnärer har denna djupgående kontakt med papperet inneburit nya tankegångar och nya arbetssätt. Det som tidigare var ett själlöst underlag fick plötsligt en helt ny status!

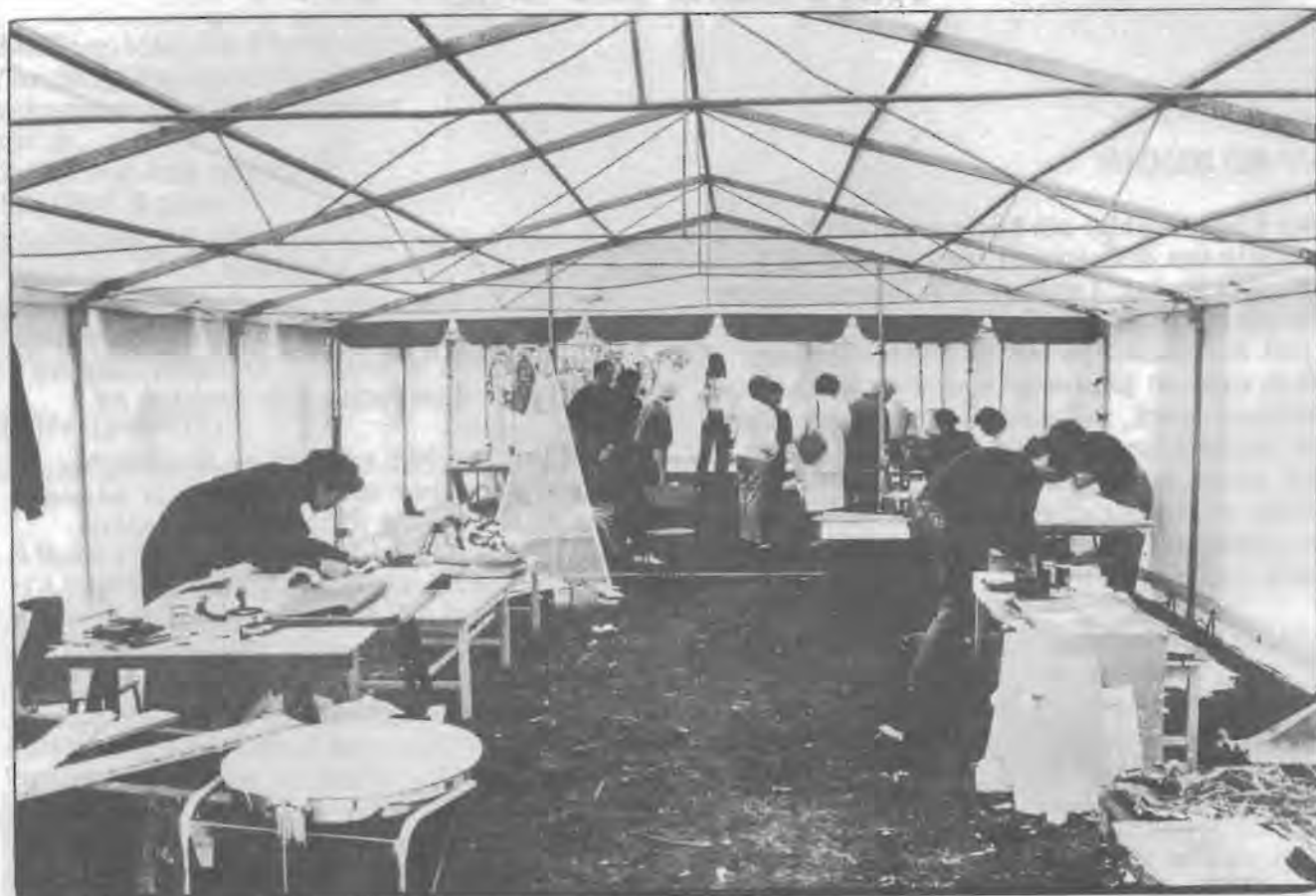
Man kan faktiskt tala om en förutsägbar kedja av händelser som inträffar när någon börjar intressera sig för papperets möjligheter. Till en början är det pappersmassans förföriska taktila egenskaper och dess möjligheter att låta sig manipuleras samt förmågan att innesluta andra objekt eller material. De första arbetena tenderar också att framhäva ytans struktur (många gånger ett resultat av illa mald massa). Efter övning och praktik - eller trial and error som det också kallas - lär man sig dock att styra processerna så att resultatet blir det som åsyftas.

Just att man kan styra arbetet med bilden genom sina egna verktyg, pappersmassan och formen, gör konstnärens arbete med pappersbilden väsensskild från den gängse uppfattningen av "papperskonst". Det finns inget slumpartat i att göra en bild av pappersmassa. Tanken, eller "skissen" i huvudet, kräver för att kunna utföras kunskaper om materialet, något som tar lång tid att inhämta.

Den lilla bild (20 x 10 cm) som jag kallat **Fontanas japanske kusin** är gjord 1982 och uppbyggd med en kvadratisk pappersform med en delningsribba i övre delen samt en "ram" som formats med en remsa metallnät. Ramen är gjord av tidningspappersmassa (små bitar text finns kvar här och var) medan det som finns innanför ramen är gjort av bomullsmassa.

Men, som sagt, endast din egen fantasi sätter gränserna för vad du vill åstadkomma. Papperets möjligheter är gränslösa!

ART-89 i Härnösand

Arbetsstället. Längst fram t.v. Andreas von Weizäcker, t.h. Sonia Renard

Utgångsläget för ART-89 i Härnösand var att skapa skulpturer i papper. Papper som skänkts av bygdens huvudindustri i form av balar med massa, rullar med tidningspapper, kartong etc. Dessutom fri tillgång till verktyg av alla slag. De deltagande konstnärerna, som valts ut av skulptörföreningar i tio länder arbetade i ett tält samt på en utomhusscenen på Mellanholmen i centrala Härnösand och allmänheten kunde hela tiden följa arbetet.

Det var således mera en arbetande verkstad med givna förutsättningar än en vanlig konstutställning. Ingenting var givet på förhand. Konstnärerna ställdes inför materialhögen på scenen och sedan var det "bara" att sätta igång med skapandet.

Den inledande dagen som var fredag den 10 juni gick mest åt till att känna sig fram, eftersom de flesta av de tio konstnärerna inte tidigare arbetat med papper som medium. På fredagseftermiddagen hölls också den

officiella invigningen med tal av bl a statssekreterare Gunnar Svensson. Han framhöll konstens och kulturens betydelse i samhället och ansåg att sommaren var en idealisk tid för en mindre stad som Härnösand att arrangera en kulturfestival. Mycket folk är i rörelse under sommarmånaderna och det innebär att festivalen inte blir så lokalt färgad.

Konstnärligt lyft

Åke Lagerborg, den svenske deltagaren, säger att han var oerhört glad att Skulptörförbundet valt honom att representera Sverige på ART-89.

-- Ett verkligt lyft att få träffa och inte minst arbeta jämte nio kollegor från i stort sett alla hörn av världen. Vi blev snabbt ett väl sammansvetsat gäng som verkade ha känt varandra sedan barnsben. För egen del hade jag väl lite tankar om vad jag ville göra, men jag tycker ändå att det blev en verklig utmaning att ställas inför

pappers- och massahögen på scenen.

Islänningen Sverrir Olafsson som annars mest arbetar i metall och trä håller med: -- En bra idé att samla konstnärer från olika länder och kulturer. Här får vi chansen att träffas och inspireras av våra olika bakgrunder och kulturer.

Returmaterial

Ruth Faerber från Australien arbetar gärna med returmaterial -- att kunna ge en ny betydelse åt något som anses förbrukat. Hon anser också att det finns ett molekylärt minne i varje människa och med sin konst vill hon locka fram dessa minnen och stärka förbindelserna mellan olika kulturer.

Just det senare, att stärka förbindelserna mellan olika länder och kulturer, var ett gemensamt önskemål för samtliga deltagare i ART-89 och flera av konstnärerna skulle undersöka möjligheterna av att arrangera något liknande i sina hemländer.

Kulturakademin

Arrangörerna av denna framgångrika festival kallar sig Kulturakademin och eldsjälarna bakom det tjusiga namnet heter Brita Hatt och Kjerstin Schenell.

-- Vi skickade inbjudningar till 16 länder, men eftersom vi bara hade plats för tio deltagare så tog vi de tio först anmälda säger Kjerstin Schenell. För att vara vårt första arrangemang måste jag säga att det blev en fullständig succé och förfrågningar har kommit från många håll om att anordna liknande festivaler. Det unika med Kulturakademin är ju att vi arbetar över alla kulturområden.

Stipendier

Fyra stipendier delades ut, inte som någon slags prissättning utan mera som en belöning för hur de tagit till sig materialet. När de tio arbetsdagarna var över och de färdiga verken ställts ut i teaterns foajé kunde juryn -- som egentligen ville belöna alla de tio deltagarna -- slutligen enas om att ge första priset till Barbara Tieaho från Finland. De övriga tre pristagarna var Ruth Faerber, Australien, Thor Sandborg, Norge och Andreas von Weizäcker, Västtyskland. De övriga sex deltagarna var Joyce Honsberger, Canada, Margit Rosemier, Danmark, Sverrir Olafsson, Island, Sebastian, Mexico, Åke Lagerborg, Sverige samt Sonia Renard, Frankrike.

Ruth Faerber

Fiskebyholm vid Norrköping

AV BJÖRN HELMFRID

Ur sin kommande bok om Fiskeby pappersbruk genom tiderna har Björn Helmfrid ställt till NPH-Nytts förfogande det kapitel som skildrar pappersbrukets första tid.

Borgmästarnas pappersbruk, 1637 - 1649

På lantmätaren Jean De Rogiers karta över Borgs kyrkby i Memmings härad, utförd 1650, ses också de tre hemmanen i Fiskeby på norra sidan om Motala ström samt vattenverk i anslutning till fallen strax väster om nämnda by. På samma lilla holme, invid strömmens nordsida, där ända in i nutid Fiskeby pappersbruk legat, finner vi två byggnader, båda utan markerade vattenhjul. Mellan byggnaderna står ordet "pappersbruk", däröver ett oläsligt ord. Om själva byn anges, att den är frälseegendom under Louis de Geer. Så hade den varit alltifrån 1641, då den store vallonske affärsmannen och industriidkaren tillhandlade sig gårdarna. Han hade dessförinnan innehaft dessa på arrende alltifrån 1628, året efter det att han etablerat sig i Sverige och Norrköping.

Alltsedan Erik XIV:s tid hade gårdarna haft sin egen beteckning i kronans jordeböcker, "Fiskeby godsén". Dessa spelade en viktig roll för bergshanteringen i norra Östergötland, särskilt Finspång, som på 1580-talet blev centrum för tillverkningen av först stångjärn, från 1610-talet också -- och främst -- kanoner. Dessa produkter skeppades över sjöarna Dovert och Glan -- vintertid på slädar -- till dess att Fiskeby forsar stoppade färden och tvingade fram landtransporter över näset till Norrköpings hamn. Bönderna i Fiskeby utnyttjades av först kronan sedan de Geer för transporter ned till vad som snart kom att kallas Kanontorget, strax öster om det palats och kontorshus de Geer ägde och bebodde på Saltängen, "Stenhuset". Transporterna i motsatt riktning omfattade livsmedel samt förnödenheter för bruksdriften, under långa tider främst järnmalm. Stora magasin vid Fiskeby inrymde de lättare och mer känsliga varorna, medan dessa väntade

på vidare transport i ena eller andra riktningen.

De Rogier noterade inte holmens namn. Detta dök emellertid upp den 26 december 1651 i St Olai, stadsförsamlingens äldsta ministerialbok, nämligen Fiskebyholm. Pappersbruket där hade då existerat i 14 år, alltsedan 1637.

Grundarna

Pappersbruket på den lilla holmen hade alltså vid tidpunkten för kartans tillblivelse existerat i 13 år. Dess grundare var då sedan länge ur tiden.

Anders Matsson (1591-1642) tillhörde en inflytelserik släkt. Hans far var kyrkoherde i Västra Husby, Mathias Petri, född i Söderköping, hans mor dotter till en borgmästare i Norrköping. Flera av hans bröder nådde höga poster.

En av dessa, Per, adlades Stiernfelt, sedan han länge beklätt kronofogdetjänster i Östergötland, där han också vikarierat som ståthållare (mot-svarande senare tiders landshövdingetjänst). En annan broder, Hans, var sedan 1599 kyrkoherde i Norrköping, en tredje, Johannes, biskop i Strängnäs och drottning Kristina d y:s lärare, en fjärde, Knut, landskamrer i Växjö.

Anders hade börjat sin bana såsom skrivare vid kronans proviantinrättning i Norrköping i slutet av 1610-talet och några år in på 1620-talet tagits upp i stadsstyrelsen såsom rådman. Han hade då börjat ägna sig åt affärsverksamhet och återfanns i senare hälften av 1620-talet i ett köpmanna- och redarekonsortium, som för kronans räkning med förnödenheter underhöll bl a det svenska krigsfolket i Riga.

Sedan han i ett år vikarierat på en borgmästarejänst i Norrköping blev han vid valborgsmässorådstugan 1631 ordinarie på posten. På hösten samma år gav han sig in i stora arrendeaffärer med kronan. Mot ett avtalat belopp tog han hand om kronans samtliga uppbörder i olika östgötafögdier. Dessa affärer bragte honom till sist på fall, eftersom hans verksamhet i dessa sammanhang gick utöver den gräns gällande arrendekontrakt utstakat. Alltifrån 1636 var Anders Matsson Norrköpings obestridd ledande man -- såväl inom administrationen som i den borgerliga affärsverksamheten. Louis de Geer var i Östergötland alltsedan 1627 dominanten inom storindustri och utrikeshandeln.

Den andre grundaren, Nils Månsson (1586-1639), adlad Durell, var son till en borgmästare i Jönköping. Efter skolgång i hemstaden hade han sänts till Tyskland för att lära handel och bokhålleri. Efter några års praktik i hemtaden flyttade han till Norrköping, där han gifte sig med en dotter till borgmästaren Jöran Larsson. Nils Månsson var också besläktad med en av de mest framstående köpmännen i Stockholm, Anders Larsson.

Nils Månssons första hustru dog ung. Han gifte 1616 om sig med en jönköpingsdam, ståthållarens dotter Elisabet Hård af Segerstad. Också hon gick snart ur tiden. Tredje äktenskapet ingicks med Margareta, dotter till hertig Johans av Östergötland förste hovköpman, Petter Kruse. När denne avlöstes av lübeckaren Johan Uthoff, sällade sig Nils Månsson helt naturligt till dennes affärskrets. De månssonska handelsförbindelserna inriktades förutom mot tyska hansestäder, Holland och Spanien också mot

Jönköping, ostgotastaderna -- och till stockholmarnas förtret -- även mot mälardalen. Ett mått på hans inflytande är att han förordnades till ledare i Norrköping för den viktiga salthandeln, då regeringen 1628 gjorde denna till ett statsmonopol under högsta ledning av bl a Louis de Geer.

Monopolet hävdades emellertid redan följande år. Andra tecken på inflytande är att han togs med i direktionerna för det 1627 bildade Söderkompaniet, som skulle ta upp handel med de främmande världsdelarna, samt följande år i Skeppskompaniet, vars primära uppgift var att ersätta förlusten av regalskeppet Vasa. Att Nils Månsson åtnjöt stort förtroende hos Axel Oxenstierna framgår av det förhållandet att han, när Norrköpings stadsstyrelse 1638 trots borgerskapets motstånd byråkratiserades, sågs som en lämplig borgmästarkandidat av såväl rikskanslern som menigheten i staden.

Byråkratisering skapar pappersbehov

Under 1620- och 30-talen svepte en byråkratiseringsvåg över det svenska samhället. Den berörde praktiskt taget alla samhällskroppens nivåer. Alltmer av den mänskliga verksamheten skulle på ena eller andra sättet dokumenteras skriftligt. I icke ringa mån låg statens fiskala intressen bakom. Under 1620-talet påfördes svenska folket en rad nya skatter och avgifter. I nästa decennium stabiliserades den regionala förvaltningen genom tillkomsten av permanenta länsstyrelser. Under samma årtionden växte sig många företag inom handel och industri så stora, att de krävde en omfattande pappersexercis för att rätt kunna skötas. Fin-spångs Bruk och Holmens i Norrköping är exempel härpå från Östergötland. Bokföring, korrespondens, kontrakt, kartor och skilda slag av protokoll kom till i ständigt ökande ström -- hos offentliga myndigheter lika väl som hos enskilda personer och näringsidkare.

Papperet härtill hämtades till den alldeles övervägande delen från Holland. Året för Fiskeby bruks grundande, 1637, infördes till Sverige, mestadels över Stockholm, 4.290 ris papper. Kvantiteten räckte till nära 43.000 volymer, vardera om 400 kvar-tosidor, motsvarande vår tids A 4-format. 50 år senare hade importen stigit till nära det dubbla!

De inhemska pappersbrukens bidrag till försörjningen med främst skrivpapper var mot denna bakgrund obetydlig. Tidigast anlagt var bruket vid Norrström i Stockholm, verksamt 1567-1578, därefter det vid Upp-

sala, grundat 1612 genom kronan och på 1640-talet överlåtet till Uppsala universitet. Näst därefter (1620) anlade ståthållaren Gabriel Gustafsson Oxenstierna, från 1643 riksdrotts, d v s justitieminister, vid sitt slott Tyresö, Uddby pappersbruk. Nummer fyra bland svenska pappersbruk blev ett östgötskt, anlagt vid Tannefors intill Linköping 1628 genom domkapitlet. Uddby och Tannefors inriktade sin verksamhet på att med skrivpapper främst försörja sina ägare, universitetet respektive domkyrkan och dess organ inklusive församlingarna inom det vidsträckta linköpingsstiftet.

Under 1630-talet blev Östergötland det ledande landskapet på papperstillverkningens område. Då såg nämligen ytterligare två pappersbruk dagens ljus.

Först kom Louis de Geer med ett, förlagt i anslutning till hans mässingsbruk i Norrköpings centrum. Anlagt 1633, primärt för att försörja de Geers vittomfattande industrier och handelsrörelse med papper uppnådde detta dock endast tio levnadsår. Bruket begagnade sig som emblem i vattenmärket av en krönt St Olofyxa. Samma märke upptog

också Anders Matsson och Nils Månsson, varför det under deras pappersbruks första tid är omöjligt att särskilja det ena brukets produkter från det andras i t ex den östgötska länsstyrelsens arkiv. En annan olägenhet med överlappningen i tid mellan bruket på Laxholmen inne i staden och det på Fiskebyholm i dess grannsocken, Östra Eneby, är att vi inte vet, vilka av pappersmakarna vid sidan om ledarna för Holmens pappersbruk, som skall hänföras till det ena eller det andra bruket, förrän efter mitten av 1640-talet, då Fiskebyholm blivit ensam herre på täppan.

Borgmästarnas arvingar

När Nils Månsson 1643 avled, var endast

äldste sonen, Magnus, vuxen och hade 20-årig inlett en diplomatkarriär. Barnen i äktenskapet med Margareta Kruse var ännu minderåriga; den äldste -- en son -- blott 9 år gammal. Modern gifte om sig med borgmästaren Olof Hising i Norrköping och avled 1658. Barnens intressen tillvaratogs av Nils Månssons bokhållare Johannes Bostelius.

Anders Matsson tvingades 1640 av självas-te Axel Oxenstierna att lämna sin borgmästarepost eftersom han enligt rikskanslerns mening skött sitt ämbete lamt och försumligt. Vad värre var, han ställdes under åtal för sitt sätt att handha uppbördsarrendena i södra Östergötland. Detta hann dock aldrig fullföljas innan Anders Matssons timglas runnit ut. Före sitt fränfalle hade han mot säkerhet i sin del av pappersbruket lånat upp pengar på skilda håll, bl a av översten på Svärtinge, Otto Schulman och Johannes Bostelius, vilken sitsnämnde senast 1648 sålde sin pantedel till Jacob Witte på Knivberga, en fogde i Otto Schulmans tjänst.

När de Geers pappersbruk på Laxholmen brunnit för andra gången, brydde sig ägaren inte om att återuppbygga det. Ett av skälen härtill kunde vara, att det visat sig billigare att importera papper från Holland, ett annat att pappersbruket på Fiskebyholm kunde leverera erforderligt papper. Sedan dess båda grundare gått ur tiden begärde deras arvingar hos regeringen bekräftelse på 1637 år privilegium, vilket också beviljades den 20 juli 1644.

År 1648 överlät Louis de Geer d ä till sin andre son, Louis d y, 27-årig assessor i bergskollegiet, Finspångs Bruk jämte Fiskeby. Redan året därpå inledde denne byggnadsarbeten på den uppströms Fiskeby belägna ön Ringstaholm. På grunderna efter en medeltida borg ämnade han uppföra ett säteri, för vilket han importerade holländsk klink av samma typ som fadern låtit användas, då Holmens Bruks porttorn uppfördes och svågern Carl De Besche nyttjade, då denne byggde "Vita stenhuset på Saltängen".

Så snart arbetena kommit igång, begärde Louis d y säterifrihet för den blivande byggnaden, för de tre bondgårdarna samt för mjölkvarnen i Fiskeby, vilka -- som vi minns -- fadern förvärvat. Bråbo häradsnämnd, som besiktigade de pågående byggnadsarbetena tillstyrkte den begärda friheten. Men säteribyggnandet avbröts innan det fullbordats. Ansökningen om säterifrihet togs heller aldrig upp av länsstyrelsen, ej heller av kammarkollegiet. Icke

destomindre agerade Louis d y i fortsättningen, som om den begärda friheten bifallits. Fiskebykomplexet försvann nämligen 1648 ur mantalslängder och kronans övriga uppbördsräkenskaper. Det tillgodogjorde sig skattefrihet -- enligt ägarens bestämmande!

En ny instruktion för landsbokhållarna (senare tiders landskamrerare), utfärdad av kammarkollegiet strax för julen 1662, inskräppte vikten av att vederbörande lokala myndighet noga kontrollerade de grunder på vilka enskilda tillgodoräknade sig olika skatteförmåner, t ex säterifrihet. När tiden var inne för upprättande av 1662 års mantalslängd för Östra Eneby, tog härads-skrivaren i Bråbo därför upp frågan om fiskebykomplexets verkliga kamerala status. Resultatet av hans prövning blev följande notering i mantalslängden:

Tre gårdar i Fiskeby säges vara säteri och äro därpå 12 personer (i mantalspliktig ålder).
Ibid(em) (= på samma ställe) pappersmakaren, räknas under samma frihet, är 3 personer.
Ibid(em) mjölnaren under samma frihet, är tre personer.

Inalles bodde således nu 18 personer i åldrarna 15-60 i Fiskeby. Uppenbarligen hade pappersbruket där övergått i Louis de Geer d y:s ägo. Myndigheternas uppmärksamhet hade nu fästs vid Fiskeby. I fortsättningen underkastades de tre gårdarna och mjölkvarnen skatter och avgifter som vanliga frälsehemman. Pappersbruket däremot hölls alltjämt utanför alla skattelängder. Det betraktades uppenbarligen som en industriell anläggning under Finspångs Bruk, en del av detta.

Pappersmakare vid Fiskebyholm

Under åren närmast efter det att pappersbruket på Laxholmen i Norrköping avvecklats, bodde i Norrköpings norra kvarter såsom grannar till varandra pappersmakarna **Olof Månsson** och **Sven** samt lumpsamlarna **Jöns** och **Olof Jönsson**. Litet senare dyker också **Kristoffer** pappersmakare upp. Något annat pappersbruk att betjäna än Fiskebyholms fanns icke i norrköpingstrakten. De nämnda måste alltså -- för att använda en modern term -- ha pendlat mellan bostad och arbetsplats, här en sträcka om en fjärdingsväg (2 1/2 km) fågelvägen. Sommartid betydde detta en halvtimmes promenad i vardera riktningen. Med tidens vanligaste

fortskaffningsmedel, hästen, förkortades färdtiden till hälften. Pappersmakarna vid Fiskebyholm är de första kända pendlarna i Norrköping!

Lumpsamlaren Olof Jönsson dömdes 1647 från livet av rådsturätten i Norrköping för delaktighet i flera stölder. Antagligen utsattes han under sina lumpinsamlingsturnéer, då han gick ur hus i hus, för frestelser som blev övermäktiga. Huruvida dödsdomen också verkställdes är icke känt.

De första vid Fiskeby boende pappersmakarna var "mäster" **Lars Svensson**, troligen son till den ovannämnde Sven pappersmakare i norra kvarteret, samt **Erik Andersson**. Dessa båda hänvände sig den 27 september 1643 till häradstinget i Bråbo med begäran om frejdbetyg för att i utlandet få förkovra sig inom sitt yrke. Lars preciserade deras planer sålunda:

Jag och min kamrat ämnar fortsätta att tillverka papper i Fiskeby men nu lära oss "främmande nationers seder och statuter"

Rätten betygade att båda pappersmakarna var födda i äkta sängar -- ett villkor för att de skulle tas emot i hantverkarkretsar. Lars var född i Risinge och hade dittills skött sig "som en ung man väl pryder och anstår". Erik var född i Fiskeby, i en av bondfamiljerna där, och sadades ha förhållit sig ärligt och stilla. Båda kunde därför rekommenderas till "all behaglig (= lämplig) tjänst". Efter hemkomsten trädde Lars Svensson 1651 i verksamhet vid Fiskebyholms pappersbruk. Under de båda pappersmakarnas utländska läroår hade pappersbruket skötts av Olof Månsson, som flyttat till "nya staden", d v s Saltängen och under ännu något år efter de båda kollegernas återkomst kvarstannade i brukets tjänst.

När Lars Svensson återkommit, fylld av intryck från kontinentala pappersbruk, byggde han om Fiskebyholms pappersbruk med ekonomiskt bistånd från bl a lantmätare Jean De Rogier, som bodde på Borgs säteri, mitt emot Fiskeby och för sin kartframställning köpte papper från bl a Fiskebyholm. Sannolikt bidrog också ägaren, Louis de Geer d y till en del av ombyggnadskostnaderna. Lars Svenssons relation till denne var uppenbarligen arrendatorns. Borgmästarnas pappersbruk var numer de geerarnas pappersbruk.

Glimtar från Lantmäterikontoret i Vasa län, Finland

AV ARKIVARIE LEIF KARP

Lantmäteriverket i Finland omfattar tre olika nivåer. Lantmäteristyrelsen, som är stationerad i Helsingfors leder lantmäteriverksamheten i landet. I varje län finns det ett lantmäterikontor (undantaget landskapet Åland, som hör till lantmäterikontoret i Åbo och Björneborgs län). Det handlar ledningen av lantmäteriverksamheten i respektive län. Varje län är indelat i lantmåteridistrikt, som utför olika slag av lantmåteriförrättningar. I varje förrättning uppgörs handlingar och kartor, vilka efter att förrättningen avslutats sänds till lantmäterikontoret för registrering och arkivering.

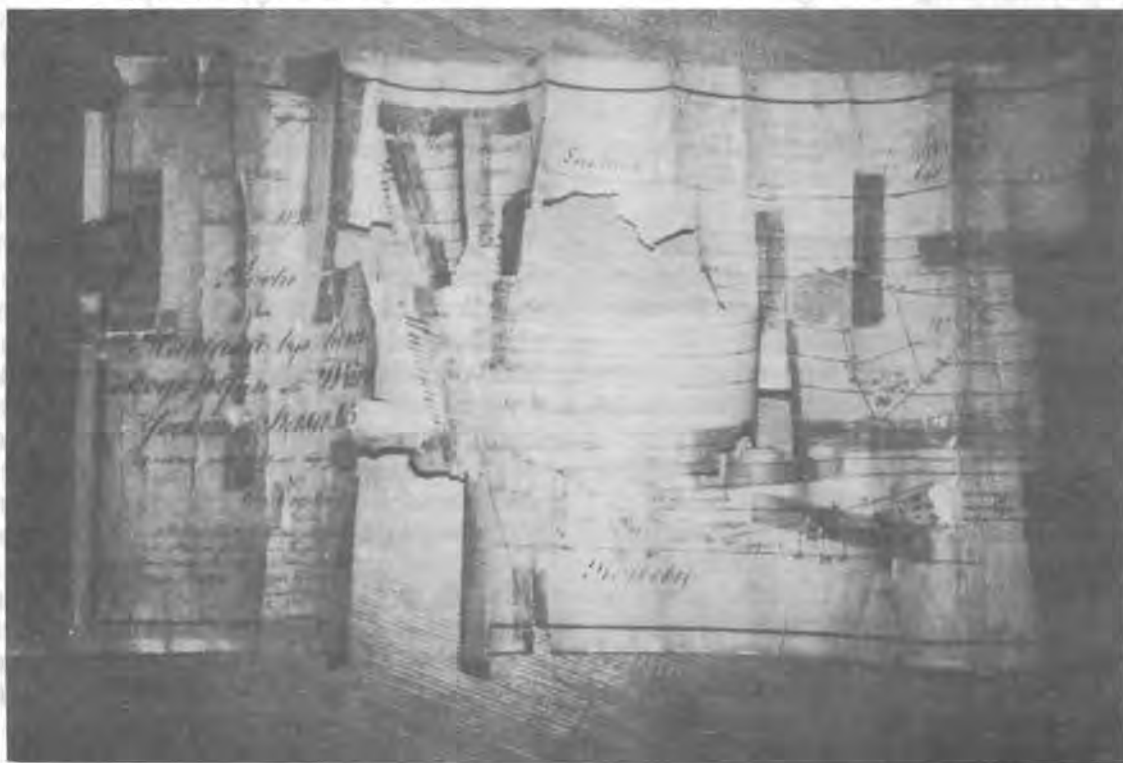
På lantmäterikontoret utförs givetvis en mängd olika arbetsuppgifter, men jag skall försöka koncentrera mig på de uppgifter som berör arkivavdelningen.

Det egentliga skiftesarkivet omfattar

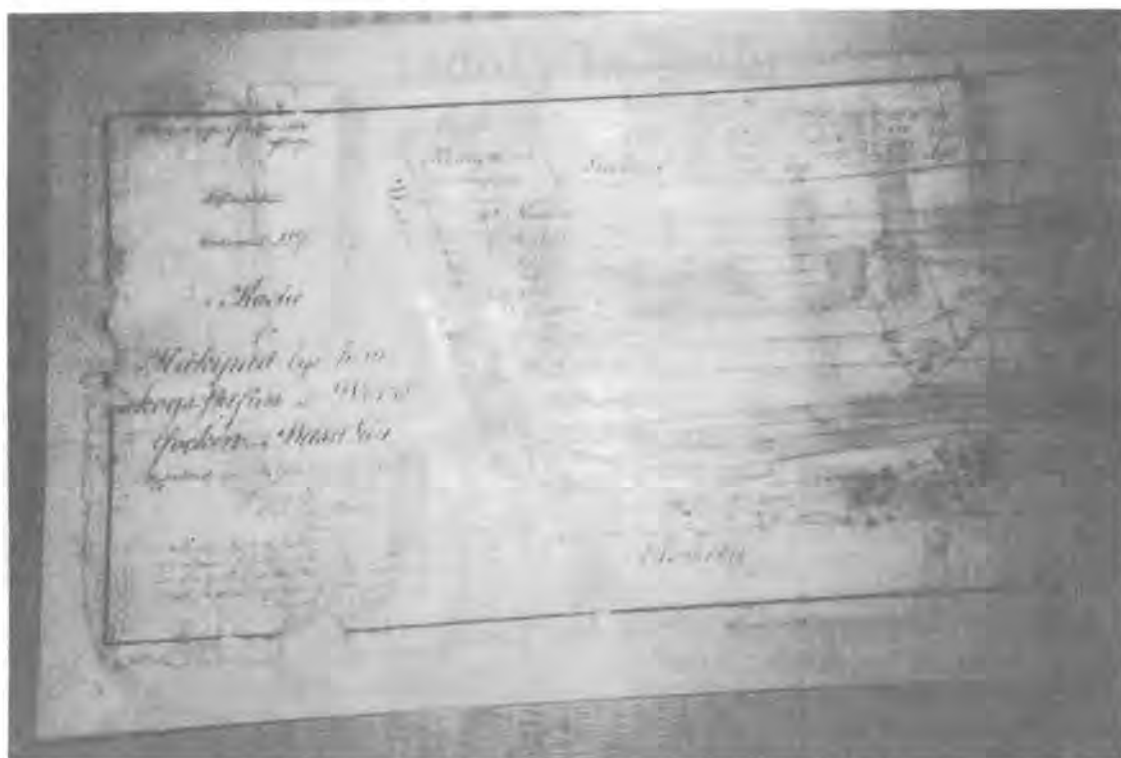
kartor och handlingar från storskiftetiden på 1700- och 1800-talet fram till idag. Det finns också litet material från tiden före storskiftet. Närmast då från 1600-talet. Antalet kartor i lantmäterikontorets arkiv uppgår till ca 80 000 och handlingarna till ca 165 000. Allt är originalmaterial.

Materialets användning och tillstånd

Användningen av materialet har under årens lopp varit stor. Det märks inte minst på den kondition, som en stor del av arkivmaterialet befinner sig i. Innan den moderna kopieringstekniken togs i bruk gjordes kopieringen med hjälp av nålstick. Det var tidigare vanligt att lantmätare förde med sig en arkiverad originalkarta t o m ut i terrängen. Med tanke på den behandling kartorna många gånger fick utstå tidigare måste kvaliteten på äldre tiders papper ha varit väldigt god.

Kartor i så här dåligt tillstånd som på detta foto från 1970-talet hittas inte mera i arkivet

Samma karta i färdigkonserverat skick

Bevarandeåtgärder

Idag har vi dock en annan syn på värdet av detta material. Detta speglar sig i de åtgärder som vidtagits för att bevara det värdefulla materialet för senare generationer. År 1977 påbörjades mikrofilmningen av skiftesarkivets kartor och handlingar. Idag finns i det närmaste allt arkivmaterial på mikrofilm. Som brukskopior använder vi diatkokopior av storleken 18,7 x 8,6 cm. Utlåningen från arkivet har begränsats och användningen av originalmaterialet har med milt tvång styrts över till mikrobilderna.

Restaurering och konservering

Restaurering och konservering av kartorna påbörjades i blygsam skala 1972, men har under 1980-talet utvecklats till att omfatta 5 heltidsanställda personer. Nästkommande år, 1990 kommer denna verksamhet att utökas med ytterligare två personer, som enbart kommer att koncentrera sig på handlingarna.

Kartkonservering är synnerligen tidskrävande i och med att däri ingår många svåra arbetsmoment. Bl a måste de äldre kartorna alltid putsas och tvättas. Oftast finns det på kartorna otroligt mycket tejp, som tas bort med hjälp av lösningsmedel. Rullkartorna har vi hittills oftast öppnat i sina

gamla fogar och planat ut. Efter nya direktiv från lantmäteristyrelsen kommer vi i större omfattning än hittills att lämna en del rullkartor i ursprungligt skick efter utförd konservering. Från 1972 till idag har vi restaurerat eller konserverat ca 8000 kartor. Arbetet med kartkonserveringen kommer att fortgå långt in på nästa århundrade.

Service

Jag nämnde tidigare att slitaget har varit stort på arkivmaterialet. För att få en uppfattning om läget idag kan nämnas att lantmäterikontorets kundbetjäning årligen betjänar ca 5000 kunder över disk och 8000 telefonförfrågningar. Samtidigt kopieras ca 10 000 kartor och 4000 handlingar årligen med anledning av inkomna beställningar från privatpersoner, företag, kommuner och statliga verk runt om i länet och i landet. Man kan säga att i runda tal 60 - 70 % av denna betjäning sker med hjälp av mikrobilder.

Arkivavdelningens verksamhet går i huvudsak ut på att vårda och bevara det material som uppkommit inom lantmäteriverksamheten i Vasa län under de senaste århundradena, men samtidigt bör den breda allmänheten betjäna på ett tidsenligt sätt med de uppgifter detta arkiv har att ge.

Fremstilling af glober

AV MICHAEL HØJLUND RASMUSSEN

Indtil for få år siden spillede papiret stadig en stor rolle i fremstillingen af glober. Det gør det ikke mere. Det er kun enkelte forlag, der udgiver glober, hvor det kortbærende medium eller selve kuglen er lavet af papir. Idag er man helt eller delvist gået over til at fremstille glober af plastik.

I godt og vel 500 år har himmel- og jordglober været kendt og produceret i Europa, og i al den tid har papiret været involveret i konstruktionen af dem.

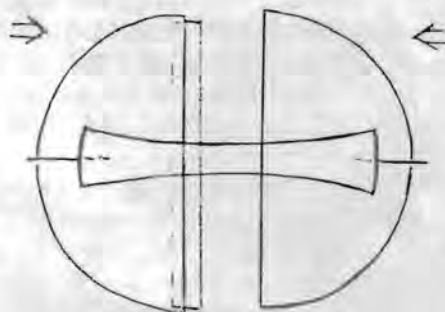
Lige fra den tidligst kendte jordglobus fra 1492 til engang i slutningen af forrige århundrede har konstruktionsprincipperne været de samme. De enkelte instrumentmagere havde deres egne metoder, men principperne ændredes ikke synderligt før globeproduktionen blev industrialiseret i slutningen af 1800-tallet.

Ved fremstillingen af en traditionel globus er udgangspunktet en kugle -- hvadenten vi taler om en model af jorden eller af himmelhvælvingen (firmamentet). Denne kugle skal altid kunne rotere frit i sin stander og må ikke være for tung. Endvidere skal den være stabil og tilnærmelsesvis målfast. Dette ville ikke kunne opnås med en kugle af f.eks. træ, der er tungt og har let ved at revne. Der er enkelte eksempler på glober fremstillet helt eller delvist af metal (ligesom de islamiske glober), men det har aldrig helt slået an.

Papirkugle

Det foretrukne materiale blev fra begyndelsen omkring år 1500 papiret. Kuglen blev fremstillet af papir eller pap maché evt. over et simpelt stel af trælister. I regelen konstrueredes to halvkugler af pap maché, som føjedes sammen over en papfals langs en linie svarende til ækvator. For at støtte kuglens poler anbragtes en stok -- den såkaldte centerstok -- mellem de to poler inden samlingen af halvkuglerne.

I centerstokkens ender sættes to stifter eller pinoler, som udgjorde globens akse.

For at sikre en så jævn og rund overflade som muligt, blev papkuglen overtrukket med flere lag kridering -- blanding af kridt og varm lim. Overfladens krumning blev kontrolleret af en halv cirkelrund skabelon, hvis cirkelkreds svarede fuldstændigt til globens endelige omkreds.

Papir til overfladen

De tidligste glober var gerne beklædt med pergament eller papir, hvorpå kortet blev tegnet. Håndtegnede glober kaldes manuskriptglober og hører til sjældenhederne. Hurtigt begyndte man at trykke kortbilledet i træsnit og senere i kobberstik og lithografi. De striber af papir med kortbilledet, som klæbes på globen, kaldes segmenter. De er konstrueret, så de kan dække 1/12 af globens overflade fra pol til pol. Nogle gange består selve polerne af en rund papirskive -- en kalot -- som samler de 12 segmenterspidser. Store glober kan have flere end 12 segmenter, og de kan endvidere være delt langs ækvator.

Forbløffende nok egner papir udmærket til at dække en krum overflade. Hvis det ikke er for hårdt limet, vil papiret være lige tilstrækkelig elastisk til at kunne give sig her og der, således at alle gradlinier og landegrænser kommer til at passe sammen.

Matematisk set er det umuligt at lave en nøjagtig projektion af jordkuglen på et fladt medium som papir. Men kombinationen af den sfæriske tokant-form (altså segmentet), papirets elasticitet og et uhyre småt

Globus (Johann Beyer, 1722)

målstokforhold (globes er meget små modeller) muliggør altså dette alligevel.

Gamle globes ses ofte beskyttet af et lag fernis. For at fernissen ikke skal synke i papiret og gøre det stift og transparent, må papiret først limes grundligt med gelatine.

Globen er monteret i en meridianring af messing, hvor to lejer holder pinolerne på plads og sikrer fri rotation. Meridianringen fastholdes i en stander af træ, gerne forsynet med en horisontring beklædt med papir, hvorpå kalender og dyrekreds er trykt.

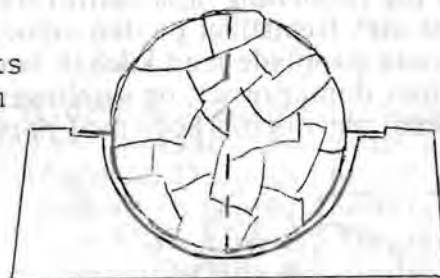
Fremstilling

Fremstillingen af papkuglen kan ske på flere måder. Som nævnt bruges pap maché, men det kan jo være mange ting. Jeg vill her skitsere de metoder, jeg har set og hørt om i mit arbejde med globes.

Ifølge en engelsk beskrivelse fra 1700-tallet skulle kuglen formes af papirstykker, der lagvist blev klæbet på en trækugle noget mindre end den færdige globus. Når kuglen havde opnået en tykkelse af ca. 4

mm, blev den skåret op langs ækvator, og halvdelen blev taget af trækuglen og samlet over en centerstok. Herefter fulgte en kridning som nævnt ovenfor.

konveks
form

konkav
form

Kugler kunne dog også opbygges på samme måde i en hul eller konkav form af ler eller lignende materiale. Huldheden blev til-dannet med en cirkelrund skabelon, således at den indvendige overflade var meget jævn. Metoden beskrives i en anonym tysk bog fra 1760, og jeg har konstateret den brugt på en tysk globus fra 1722. Her blev kuglen formet af hele papstykker af form som segmenter, der i opfugtet tilstand var blevet lagt ned i en konkav form og limet samman fra indersiden.

Den kvalitative forskel på konkave og konvekse papforme kan diskuteres. Under optør-lingen af fugtigt pap, pap maché eller pulp vil materialet trække sig sammen. På en konveks form vil der være en grænse for, hvor meget papiret kan trække sig sammen. Det vil spænde sig selv fast om trækuglen og fibre-ne vil blive fikseret i deres maksimum ligesom ved almindelig opklæbning af fugtigt papir.

I en konkav form vil dette imidlertid ikke være tilfældet. Her vil materialet frit kunne trække sig sammen, og fibre-ne vil således falde tilbage i en afspændt tilstand. Med klimasvingninger og mekaniske påvirkninger gennem flere hundrede år må det afspændte pap nødvendigvis være mere stabilt og udholdende end det, hvor fibre-ne er fikseret i deres maksimum.

Maskinel fremstilling

Med industrialiseringen måtte sådanne spidsfindige overvejelser vige for mere rationelle processer. Fra slutningen af 1800-tallet blev hele papplader presset til halvkugler i dampresser. Danske og tyske glober (og formentlig også andre) fra denne periode blev fremstillet på den måde. En cirkelrund papplade med kilchak langs kanterne blev damppresset, og samlingerne (hakkene) blev forstærkede med papirstrimler.

På dette tidspunkt forsvandt krideringen. Den var jo ikke nødvendig nu da dampressen kunne levere den helt rigtige kugleform. Et problem man dog ikke tog højde dengang var, at pulpen, der blev brugt, var mekanisk træmasse, hvis store indhold af lignin forårsagede nedbrydning af de påklæbede kortsegmenter.

Fra et konserveringsmæssigt synspunkt giver disse glober de største problemer til trods for deres unge alder. Segmenterne er ofte temmelig misfarvede og helt uhåndterlige p.g.a. sur nedbrydning fra den mekaniske træmasse. Dertil kommer, at de ret let går i stykker ved behandling. Kridtlaget på de gamle glober fungerede ikke bare som fysisk underlag for segmenterne men tillige som kemisk buffer mod sur nedbrydning af disse. Derfor ser vi langt oftere mekaniske skader end kemiske på de gamle glober, hvorimod vi på de yngre ser både mekaniske og kemiske skader.

Globen idag

Siden introduktionen af de damppressede glober er der kun sket ganske få ændringer, inden man gik helt over til at benytte plast. F.eks. er lakkerne blevet bedre; de er mere modstandsdygtige og gulner knap så meget. Meridianringen er blevet reduceret til en halvcirkel (hvis den overhovedet er der), og standen er blevet mere og mere enkel i sin udformning.

Som videnskabeligt instrument er globens rolle nok udspillet, til gengæld har den fundet plads ind i folks stuer, hvilket jo betyder, at den må kunne produceres billigt. Men det er lidt synd, at globen helt har mistet kontakten med papiret.

PERMANENT PAPER - ISO STANDARD?

Papper för biblioteksändamål måste ha godtagbar hållbarhet och i USA har redan en standard etablerats (ANSI Z39.48-1984 - Permanence of paper for printed library materials). Denna ligger till grund för ett utkast till internationell standard för permanent paper (ISO/DP 9701-6) från 1988.

I den amerikanska standarden föreskrivs pH-värde och innehåll av basiska fyllnadsstoffer. pH-värdet är fastlagt till minst 7,5 och högst 9,5. Pappret skall innehålla en basisk buffer på minst 2% kalciumkarbonat och det skall vara fritt från slipmassa ("fully bleached").

Detta papper är alltså avsett för biblioteksändamål men man kan förvänta sig att även arkivpapper kommer att påverkas av standarden eftersom tillsättningen av fyllnadsstoffer förbilligar produktionen.

Ur Nordisk arkivnytt 1988:4

Papperskonserveringsavdelningen vid SVK, Göteborg

AV KONSERVATOR MARTIN ERICSON

Stiftelsen Västsvensk konservatorsateljé, SVK, är en regional konserveringsateljé som bildades 1983 av Göteborgs kommun, Hallands läns landsting och Bohuslandstinget. Ateljén som ligger i centrala Göteborg har sin lokal i en nyrenoverad industribyggnad. Verksamheten är uppdelad på fyra avdelningar: pappers-, textil-, måleri- och kulturhistorisk konservering. En konservator på varje avdelning och en sekreterare är heltidsanställda. Personalen utökas ibland med praktiserande studenter och projektanställd personal. Dessutom har konservatorerna ute i regionen möjlighet att använda ateljéer och utrustning när så behövs.

Utöver ateljéerna finns också tillgång till bibliotek, snickeri, laboratorium och utrustning för fotografisk dokumentation och röntgen.

Verksamhetens mål är att tillsammans med de västsvenska museerna och hembygdsföreningarna tillgodose behovet av förebyggande vård och konservering.

Pappersavdelningen är en väl utrustad ateljé med en 100 kvadratmeter stor lokal till sitt förfogande. Den togs i bruk i samband med att en papperskonservator anställdes hösten 1987. Efter två års arbete med inredning, utrustning och utarbetandet av arbetsrutiner börjar nu ateljén ta form och vissa arbetsformer har blivit inkörda.

Konserveringsbehov

Behovet av papperskonservering i regionen är mycket stort. Arkiv med böcker och lösa handlingar och stora samlingar av konst på papper finns ute på museerna. Därtill kommer stora kollektioner av fotografiskt material, en materialgrupp som ateljén kommer att arbeta med i framtiden. Förutom att ateljén är utrustad med bänkar, stolar och förvaringsutrymmen finns tvättkar, torkställning, vakuumbord, ljusbord och diverse mindre apparater.

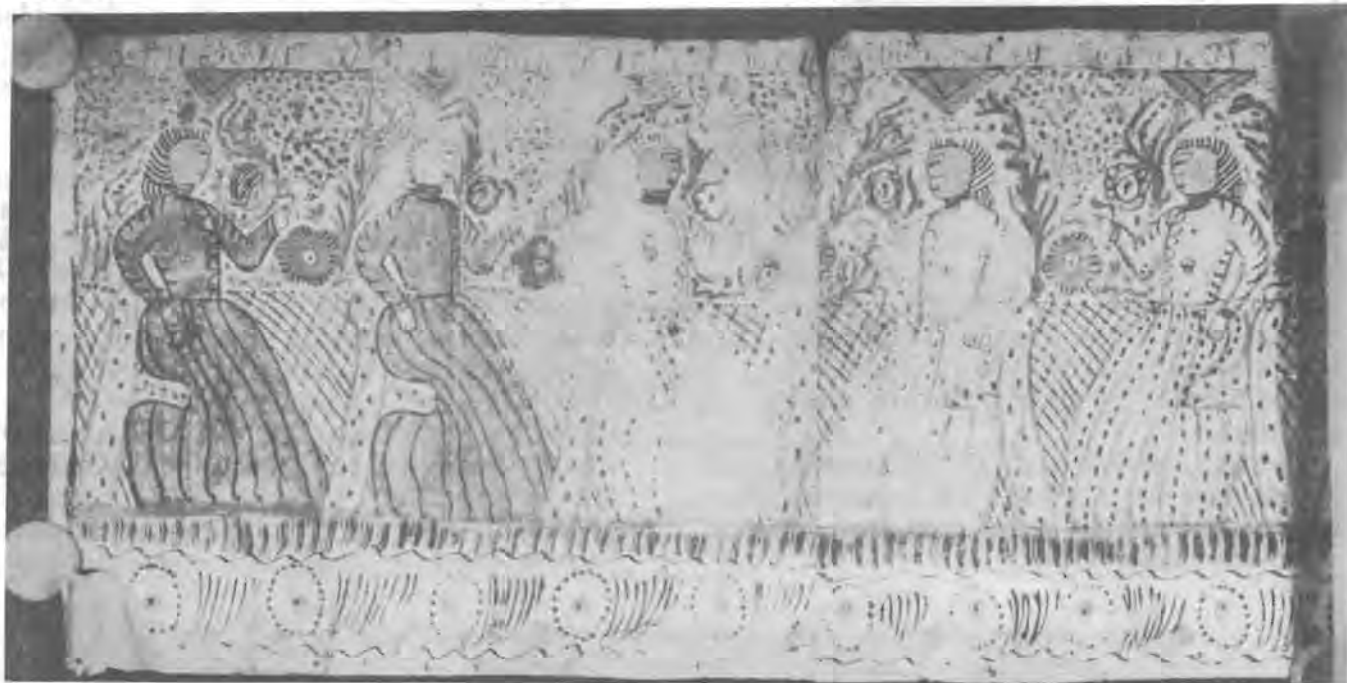
Med tanke på att endast en papperskonservator arbetar på ateljén har verksamheten

Interiör från pappersavdelningen, SVK. Foto: Martin Ericson

tills vidare till stor del fått anpassa sig till mer akuta konserveringsåtgärder. I framtiden hoppas avdelningen att i samband med nyanställningar kunna göra en mer systematisk genomgång av samlingarna så att verksamheten kan bli mer rationell och målriktad. Det finns ett önskemål om en heltäckande skadeinventering av samtliga samlingar, så att rutiner och utrustning kan anpassas mer effektivt efter de behov som finns. Tanken är att ateljen skall kunna gå igenom skadegrupp efter skadegrupp, så att inte utrustning och rutiner behöver ställas om efter varje enskilt föremål.

Traditionellt sattes bonaderna bara upp vid juletid med hjälp av småspik och stift. När de inte användes rullades de ihop och fick ligga förvarade till nästa jul. Detta nedplockande och uppfästande har naturligtvis påverkat dem. Revor, hål och färgbortfall är vanliga skador tillsammans med vattenfläckar. Dessa skador har antagligen förvärrats när de en gång har hamnat på någon hembygdsgård eller museum, där man säkert med stor omsorg förvarat dem, men kanske inte alltid tänkt på vikten av att dessa föremål mår bäst av att förvaras mörkt, kallt, torrt och i plant läge.

Handmålade bonad med typiska skador i form av revor och färgbortfall. Bonaden har tidigare blivit uppförd på grovt, syrahaltigt papper.
Foto: Martin Ericson

Bonadsprojektet

Som ett led i denna strävan har pappersavdelningen tillsammans med målerikonserveringsavdelningen startat det s k "bonadsprojektet", som har till mål att få fram konserveringsmetoder för sydsvenska bonadsmålningar. Denna typ av folkkonst tillverkades av allmogen i södra Sverige mellan ca 1700 och 1860. Bonaderna målades med limfärger på kritgrunderad textil eller papper. Från en bit in på 1800-talet var papper det vanligaste underlaget. På grund av den rikliga mängd kalk som de innehåller ser det inte ut som om någon typ av försurning har påverkat objekten. Men däremot är de fysiska skadorna desto allvarigare.

Projektet har tre delmål:

1. Utföra en heltäckande skadeinventering
2. Att utifrån de data som denna ger arbeta fram lämpliga konserveringsmetoder
3. Att organisera de resurser som finns i form av personal och lokaler ute på museerna och hembygdsgårdarna, så att så mycket som möjligt av det rutinmässiga konserveringsarbetet skall kunna utföras där bonaderna förvaras.

Konserveringsetik

Till projektet skall också knytas en grupp folklivsforskare med bonadsmålningar som specialitet. Dessa skall ingå i en referensgrupp så att vi tillsammans skall

kunna diskutera konserveringsetiska problem. Vad skall man t ex göra med gamla lagningar? När är dessa historiskt intressanta? Kan lagningsmaterialet möjligen vara forskaren till hjälp i hans arbete med att identifiera konstnären, användaren eller samlaren? Om vi tar bort lagningen och ersätter den med en mer "konserveringsriktig" lagning, har vi då förlorat viktig historisk information?

Samarbete över avdelningsgränserna

Samordning av know-how och andra resurser mellan avdelningarna är något vi strävar efter. Många föremål består av så många olika material, att man inte alltid självklart kan säga till vilken avdelning föremålet bör hänvisas. Bonadsmålningar på papper är ett bra exempel. De är förvisso "måladade tavlor" och skulle följaktligen åtgärdas av måleriavdelningen, men underlaget är papper och föremålet har delvis karaktäristiska pappersegenskaper.

Papperskonservator Martin Ericson i arbete.
Foto: Thomas Peteus

PAPPERSKONSERVERING I NORDEN

Påpassligt har **Nordinfo** -- det nordiska samarbetsorganet för vetenskaplig information gjort en sammanställning av vad som händer i Norden på papperskonserveringssidan. Detta presenteras i Nordinfo-Nytt årg 11 (1988), h 4 (c/o Tekniska högskolans bibliotek, Otnäsvägen 4, SF-02150 Esbo 15).

Innehållsförteckningen kan ge en fingervisning om hur långt varje land nått:

Ivar A L Hoel: Bevaring i danske forskningsbiblioteker

Per M Laursen: Massekonservering med papirudfyldningsmaskine

Leena Pärssinen: Konservering av biblioteks-material i Finland

Pirkko Pirilä: Konserveringen inom det finländska arkivväsendet

Stefanía Júlíusdóttir: Biblioteksmaterialets tilstand i islandske biblioteker og formentlig udvikling de næste 15 år

Rolf Dahle: I tillegg til konservering

Riksbibliotekstjenesten: Nei til sure bøker

NAVFs edb-senter for humanistisk forskning: NYTEK - ny teknologi til bevaring og formidling av primærkilder

Ingmar Frøjd: FoU-projektet för papperskonservering

Britt Hedberg: Papper som informationsbärare

Tumba pappersbruk och invandrarforskning

AV BIRGITTA CONRADSON

4 juli 1822: "...och enligt min egentliga föresats att bese, huru papper af Linne trasor tillverkas, lät köra Hästar, vagn och mig till Bankens Pappersbruk Tumba -- Banco eller Bankens Kammereraren var så god och lät afdraga 3 ark att visa, huru papperet får sin form, men som något i machineriet var sönder och under réparation, fick jag ej se detta konstverk i sin rätta gång."

(Årstadagboken, Märta Helena Reenstierna, utg 1949)

Bakgrund

Den här artikeln handlar bl a om hur jag upptäckte att Märta Helena Reenstierna skrivit om sina besök vid Tumba pappersbruk i sin berömda dagbok (journaler mellan 1793 och 1839). Årstadagboken är en av de mest detaljrika vardagsnära beskrivningar som finns från svenskt 1700-tal.

Bakgrunden är följande: Stiftelsen Botkyrka invandrarinstitut och Museum, nystartat 1987, vars uppgift det är att forska och sprida kunskap kring vår invandring, har givit mig uppdraget att forska närmare i den invandring som skedde av holländska pappersmakare till Riksbankens sedelpappersbruk i Tumba på 1700-talet. Då institutet ligger i landets invandratätaste kommun (drygt hundra nationer), var det också följdriktigt att gräva något i den egna, lokala invandrarhistorien, som då också är sedelbrukets historia. På nära håll kanske det finns något som kan ge relief till dagens invandrarproblematik både i och utanför kommunen, resonerar man. Uppdraget, som jag utför på deltid, skall så småningom leda fram till en skrift och en utställning

Syfte

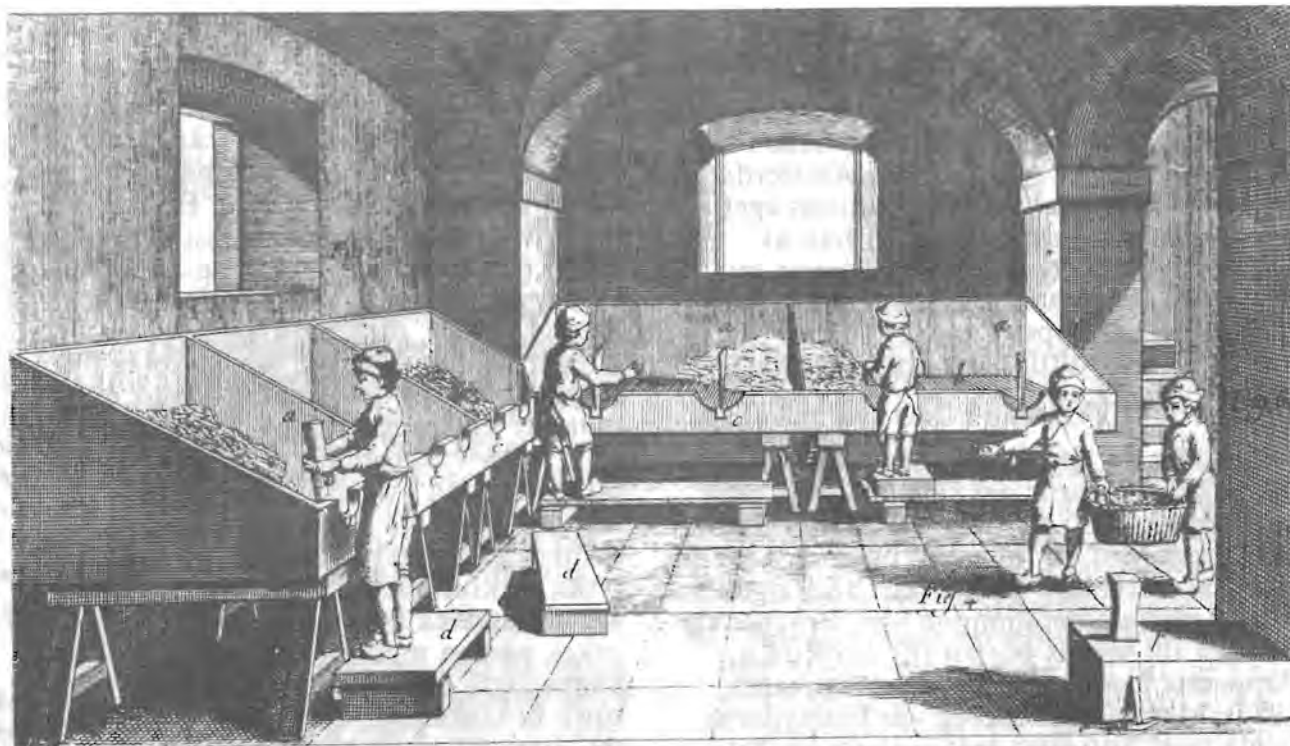
Projektets huvudsyfte är således en etnologisk och kulturhistorisk studie av de holländska pappersmakare som, från C & J Honigs då välrenommerade pappersbruk i Zaandijk utanför Amsterdam, lockades hit av svenska myndigheter för att lära svenskarna att tillverka icke kopieringsbart sedelpapper. Detta skedde i samband med grundandet och uppbyggandet av Riksbankens sedelpap-

persbruk i Tumba. Tre generationer holländare verkade vid bruket under perioden 1758-1825, en period som således innefattar både frihetstid, gustaviansk tid och Karl Johans-tid. Holländarnas insatser vad gäller den tekniska pappershanteringen, liksom brukets egen historia, är väl dokumenterad och känd, medan det saknas egentliga kunskaper om holländarnas liv och erfarenheter som invandrare i ett för dem främmande land. Hur mottogs de på bruket? Hur fungerade deras vardagsliv? Vilka traditioner i boende och mathållning tog de med sig och omplanterade i sitt nya hemland, är några frågor man kan ställa.

Min uppgift är således i första hand inte att bedriva pappersforskning. Men pappershanteringen, de holländska pappersmästarnas "hemliga" pappersmetoder som de, enligt dokumenten mer eller mindre motvilligt lärde ut till svenskarna, bildar naturligtvis en viktig bakgrund för det liv de levde som invandrare och som jag skall försöka gestalta och sätta in i ett något större sammanhang.

Bröderna Jan, Erasmus och Casper Mulder

Bakgrundsberättelsen, som till stora delar är känd och dokumenterad i samband med sedelbrukets historia, är i korthet följande. När Riksens ständers Bank bestämmer sig för ett eget pappersbruk för att undvika det växande problemet med förfalskade sedlar, inser man snart, efter att man bestämt platsen och inköpt skattehemmanet Tumba, att själva finpapperskompetensen måste hämtas utanför Sveriges gränser. Främst behövs formare och lumpsorterare. Man bestämde sig för Holland, trots att man där bara några år tidigare, av välgrundad rädsla för minskad pappersexport, infört en lag, som innebar förbud mot att yrkeskunligt folk sålde sina tjänster till andra länder. Genom det svenska ministeriet i Haag och en svensk affärsman på platsen fick man så kontakt med två skickliga experter, bröderna Jan och Erasmus Mulder. Båda har i många år arbetat på ett av C & J Honigs framgångsrika pappersbruk i Zaan-

Lumpbearbetning enligt Diderots Encyclopédie, 1767

dijk, i det kvarntäta området Zaanland. Jan, den äldste av bröderna, var pappersmästare, medan Erasmus var verksam som papperssorterare. En möjlig förklaring till att de ville lämna Holland för en okänd framtid i Sverige är, att de var mennoniter, en religiös sekt där medlemmarna vägrade göra krigstjänst och där många medlemmar därför utvandrade till Nordamerika och Ryssland.

Svenskarna ville också köpa verktyg, bli pappersformar. Upphandlingen av detta överlämnas till den äldste brodern Jan. Under flera månaders aktiva förberedelser och beställning av redskap blev Jan varnad, bli av de formmakare som han också försökte locka med till Sverige. Jan ignorerade dock alla varningarna, blev strax innan den tilltänkta avresedagen i början av året 1758 häktad. Han dömdes till "16 års rasp-hus", där han så småningom dog. Brodern Erasmus klarade sig. Han gömde sig och smugglades, utklädd till bonde, ur landet.

På försommaren 1758 anländer Erasmus Mulder med hustru per båt från Weimar till Stockholm, där han planenligt tog kontakt med kungliga boktryckaren, bankokommissarien m m Peter Momma. Han var en nyckelfigur i sammanhanget och kom att få stor betydelse för Erasmus Mulders introduktion på bruket och inlämnande i det svenska samhället. Mellan Erasmus Mulder och Riksbankens fullmäktige upprättades ett kontrakt för hans tjänstgöring som pappersmästare. Erasmus fick en för sin tid och även efter

holländska förhållanden, furstlig lön inklusive skattefrihet, fri bostad samt titeln inspektor. Följande år lockades ytterligare en bror hit, Casper, med stor familj. Casper fick tjänst som mästare. Hans tre vuxna söner, Johan, Thomas och Cornelius anställdes som limmare, överpackare respektive underpackare.

I många år framöver dominerades arbetarstammen vid Tumba av dessa holländska invandrare. Casper efterträdde Erasmus som pappersmästare 1780 och avlöstes i sin tur av sonen Johan. År 1799 "ärvdes" pappersmästaretjänsten av Samuel Krauer. Han var gift med en dotter till Johan, Christina Svankind, brorsdotterdotter till den förste invandrade holländaren.

Metod

Hur närmar man sig då ett sådant här ämne? Det första jag gjorde, när jag inledde detta projekt på förhösten 1989, var att läsa Sten Lindroth, Svensk lärdomshistoria, Frihetstiden (1975). Detta bli för att få en insikt i hur det senare 1700-talets politiker, ekonomer, manufakturidkare, utlandsresenärer, kulturpersonligheter och vetenskapsmän agerade och resonerade. Den här perioden har avsatt många skrifter och eftersom ämnet är lyckligt begränsat känns det ofarligt att ge sig hän och leta efter och associera till alla tänkbara skrifter och dokument -- utan den vanliga forskningsrisken att drunkna i ett alltför stort material. Här fann jag t ex ingångar till

en av centralfigurerna i sammanhanget, Peter Momma. Denne driftige, mångsysslade person med holländska anor, hade i sin ungdom studerat boktryckeri i Amsterdam. Han kunde således tala Muldrarnas eget språk. Det visade sig också att han av olika skäl hade ett personligt intresse av att svenska staten och Riksbanken kunde tillverka eget papper av god kvalitet i stället för som dittills importera dyrbart papper.

Parallellt har jag försökt skaffa mig all tillgänglig litteratur om såväl Tumba bruk som svensk 1700-talshistoria. Jag försåg mig också med en "mentor" i Georg Anzelius, gammal trotjänare på bruket i andra generationen med ett detaljminne som sträcker sig tillbaka till seklets början (jfr Bo Rudin, Papperets historia, kap Pappersmakaren, 1987). Hemma hos Georg var bokhyllorna fyllda med historiskt material om bruket.

En granne, född och bördig från Holland, blir mitt holländska språkrör. Under hösten har hon gjort ett flertal resor till Holland och redan varit mig till stor hjälp. I ett antikvariat i Amsterdam, bland alla holländska böcker, finner hon plötsligt Erik Castegrens viktiga bok om Riksbankens pappersbruk Tumba, skriven till 200-årsjubileet 1955. Via motsvarigheten till vårt Kungliga bibliotek, Koninklijke bibliotheek i Haag, där det finns en stor pappershistorisk samling, får hon också kontakt med den man som skapat samlingen, pappershistorikern och specialisten Henk Voorn, numera pensionerad.

Det är Henk Voorn som skrivit om bröderna Mulders öden i Sverige ur ett holländskt perspektiv. I *De papiermolens in de provincie Nord-Holland* (1960) beskriver han detta som "den mest kända emigrationsaffären". I *The Paper Maker* (1/1960) berättar han om hur pappersfabrikens ägare, Jacob Cornelisz Honig (1707-1770), drabbad av ryktet om brödernas avflyttning till Sverige, skrev ett indignerat brev därom till åklagarmyndigheten i Amsterdam. I brevet, där Honig kallade de båda bröderna för intriörer och spioner, påpekade han särskilt hur farlig denna händelse var för den fortsatta pappersexporten till Sverige. Ett år tidigare hade svenskarna nämligen förbjudit import av blått och grått papper.

Min viktigaste källa för att få veta något mer om dessa holländare är naturligtvis Tumba bruks eget arkiv, sedan 1975 uppord-

nat och förvarat i Riksarkivet. Där finns bl a Riksbanksfullmäktiges protokoll, kassaböcker och verifikationer från den aktuella tiden. I skrivande stund håller jag på att gå igenom detta material. En del kontrakt, viktiga protokoll, lönelistor m m är redan publicerade (t ex i Sune Ambrosiani, Dokument rörande de äldre pappersbruken i Sverige, 1923), men bara att se dessa urkunder med egna ögon, om än ibland svår-lästa, ger en hel del. Vad kan det t ex betyda att Erasmus Mulders anställningskontrakt, som var formulerat både på holländska och sedan översatt till svenska, är skrivna i så olika stilformer? Det svenska kontraktet är utskrivet i den då så vanliga tyska frakturstilen, medan utskriften av det holländska kontraktet är utförd med en enkel, nästan modern handstil, helt utan några extra snirklar och anfanger på de stora bokstäverna. Ett konkret, om än litet, exempel på de båda ländernas kulturskillnader?

Märta Helena Reenstierna. Hur kommer hon in i bilden? Jag visste sedan tidigare att några grenar av släkten Momma, en släkt som invandrade från Holland under 1600-talet, hade adlats Reenstierna. Och mycket riktigt – Märta Helena var en yngre släkting till Peter Momma. Bodde som ung flicka hos familjen, d v s hos Peter Mommas änka. Hon var högt upp i åldern en nyfiken dam och inte rädd för att förflytta sig med häst och vagn inom nuvarande Storstockholmsområdet, t o m till Botkyrka. Det visade sig också att hon i ett par omgångar, bl a sommaren 1822, nästan 70 år gammal, besökte Tumba bruk för att se hur papper tillverkas. Redan efter det första, misslyckade besöket (citatet ovan) återvände hon efter några veckor:

20 Augusti 1822 "...men en särdeles otur gjorde, att icke heller nu fick jag se mer än till hälften -- nu var ej verket sönder som förra gången den 4. Juli, men sedan Arbetarena slutat ett visst föresatt arbete, äro de för dagen frie, detta hade nu nyss före vår ankomst skett, att vi blott finge se lumpmalningen. Kammerer Zetterberg var artig och följde oss in att se denna besynnerliga uppfinning, och huru lyckligt för samtida slägte är det icke, att nu för tiden kunna begagna papper, bläck och pennor framför forntidens okunnighet eller loftal på hårda gråstenar".

DARD HUNTER -- AMERIKANSK PAPPERSFORSKARKLASSIKER

AV JAN OLOF RUDÉN

Grundläggande framställningar om pappers-tillverkning i orienten och västerlandet inklusive USA blev resultatet av de mer än 50 år Dard Hunter (1883-1966) ägnade ämnet. Andra pappersforskare hade koncentrerat sig på vattenmärken och brukshistoria men Dard Hunter föresatte sig att samla material om pappersframställningens teknik i olika delar av världen.

Titlar som *Old papermaking, Old papermaking in China and Japan, A papermaking pilgrimage to Japan, Korea and China, Papermaking by hand in America* vittnar om hans insatser. Dessutom utgav han 1925 *Literature of papermaking, 1390-1800* och 1943 kom en sorts sammanfattning av dittills vunna erfarenheter i *Papermaking -- the history and technique of an ancient craft*.

De flesta böckerna framställde Dard Hunter själv på "Mountain House Press" i en

upplaga på endast 200 exemplar. Dessa är naturligtvis dyrgripar idag och omöjliga att få tag på. Desto mer glädjande är det att det finns exemplar i Sverige. I STF1, Svenska träforskningsinstitutet vid K Tekniska högskolan i Stockholm finns den s k Gunnar Nicholson Collection of Rare Books on Early Pulp and Paper Making. De som deltog i NPH-9 1985 i Stockholm hade tillfälle att beskåda dessa exemplar. Tyvärr har samlingen sedan dess packats ned och är för när inte åtkomlig -- något som förvisso inte var donators avsikt. En förteckning över samlingen finns i NPH-Nytt 1 (1973):1/2, bilaga 3.

Den ovan nämnda *Papermaking* (i den 2. upplagan 1947) utgavs som pocketbok av Dover publications, New York 1978. Den kan man ännu finna i bokhandeln.

ELDRE METODER HOLDES I HEVD

De äldre metoder å produsere papir på, er langt fra forlatt. Amatører verden over er interessert i å lage seg et eget papir av plantefibre, blant annet fra Hawaii. Ifølge en annonse kan en der få kjøpt viltvoksende fiberplanter så som hibiscus, torch, ginger, melochia, heliconia, bird of paradise og coconut.

Salgsadressen er oppgitt som: "Wild fibres", P O Box 4590, Kailua-Kona, Hawaii 98745, USA

GCW

LUMPINSAMLINGEN FÖR GRYCKSBO PAPPERSBRUK

UPPTECKNING AV J FROST

Följande redogörelse finns i Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala (ULMA 7461). Det är en uppteckning från 1934, Dalarna, Älvdalen. Liknande uppteckningar mottas gärna av redaktionen.

I gamla tider kom en gång om året en resande lumpsamlare, som tog upp lumpor för Grycksbo pappersbruk. Som betalning för dessa lämnades i regel någon bit lakrits. För en full säck erhöll man en hel stång lakrits men för mindre partier kunde man få vara nöjd med endast en eller en halv tum av stängen. Den sålunda förvärvade lakritsen var ett mycket eftertraktat njutningsmedel, särskilt för de yngsta och fördelades i små portioner när barnen voro snälla. Dessutom utdelades till varje avlämnare en sk Grycksbopolett. Dessa skulle sedan samlas och klistras ovanför stugdörren. Den gård som kunde uppvisa stort antal poletter kunde då erhålla en extra portion lakrits. Poletterna bestod av en pappersbit av storleken 1" x 3" och hade enligt en i upptecknarens ägo befintlig polett följande text:

"Cedelhafwaren har emot betalning till Grycksbo Pappers = Bruk lefwereradt Lumpor för år 1813, som til bewis lemnas. J. J. Munktell".

En annan version av texten finnes å en i Tenn Lars ägo befintlig polett: "Grycksbo PappersBruks polett. Tjänar till bewis att hafwa levererat lumpor till Grycksbo PappersBruk för år 1811."

Det var en stor dag i byn, då lumpsamlaren anlände och genom budkavle underrättades man var han hade sin mottagning.

Älvdalen den 4 augusti 1934

J Frost

Poletter av detta slag användes ofta som kvitton å leveranser till bruket och inlämnades sedan vid uträkningen på kontoren. Ingen uppgift om Grycksbopolettens användning eller datering har blivit bevarad. Sannolikast är kanske att den nyttjats i lumphandeln. Poletten som tillhör ingenjör A. Munktell, Grycksbo, är gjord av koppur.

Lumpsamlingspolett.

Fru Clara Munktell, Stockholm.

INNEHÅLL

- 1 Konst av papper eller Kärt barn har inget namn. Av Bo Rudin
- 2 ART-89 i Härnösand. Av Bo Rudin
- 4 Fiskebyholm vid Norrköping. Av Björn Helmfrid
- 8 Glimtar från Lantmäterikontoret i Vasa län, Finland. Av Leif Karp
- 10 Fremstilling af glober. Av Michael Højlund Rasmussen
- 12 Permanent paper - ISO-standard?
- 13 Papperskonserveringsavdelningen vid SVK, Göteborg. Av Martin Ericson
- 15 Papperskonservering i Norden
- 16 Tumba pappersbruk och invandrarforskning. Av Birgitta Conradson
- 19 Dard Hunter - Amerikansk pappersforskarklassiker. Av Jan Olof Rudén
- 20 Lumpinsamlingen för Grycksbo pappersbruk